

سلوک حسینی در آینه کتاب

○ محمد رصافی

علیزاده، حسین، سیری در سلوک حسینی:
با معرفی و بررسی ۵۰۰ کتاب برگزیده درباره
امام حسین (ع)، به قلم گروهی از نویسندگان،
تدوین و ویرایش حسین علیزاده، برای نهاد
نماینده مقام معظم رهبری در دانشگاهها،
پژوهشکده فرهنگ و معارف، قم: نشر معارف،
۳۴۹ صفحه.

مظلومیت شهدای کربلا را بازگو کردند. در دو سده اخیر نیز اقبال فراوانی به تحلیل نهضت حسینی و بررسی مسائل فرهنگی هنری نشان داده شده و انبوهی از منابع را با دیدگاهها و مواضع متفاوت عرضه شده است.

عظمت شخصیت و حرکت امام حسین(ع) و انبوه منابع و اطلاعات مربوط به آن حضرت، موجب شد تا عده‌ای به مرجع‌نگاری درباره امام حسین(ع) روی آورند و در پی آن کتابشناسیها و فرهنگ‌نامه‌ها و دائرةالمعارفهایی با گرایشهای مختلف پدید آمد.^۱ پیشینه تدوین کتابشناسیهای مربوط به امام حسین(ع) و عاشورا به دهه ۶۰ شمسی برمی‌گردد. تاریخ تالیف اغلب این آثار از ابتدای سالهای آغازین دهه ۶۰ به این طرف است که می‌توان پدیده انقلاب اسلامی ایران را در شکل‌گیری و تولید این گونه آثار مؤثر دانست. تعداد این کتابشناسیها تاکنون، اعم از کتاب و مقاله، به بیش از ۵۰ رسیده و ۴۲ عدد از آنها در مقاله «کتابشناسی کتابشناسیهای امام حسین(ع)» معرفی شده است.^۲

معرفی کتاب

کتاب حاضر با عنوان سیری در سلوک حسینی که با اهتمام جمعی از همکاران پژوهشکده فرهنگ و معارف فراهم آمده، یکی از جدیدترین کتابشناسیهای آثار برگزیده درباره امام حسین(ع) و عاشورا است. نویسندگان و گردآورندگان این اثر در راستای عنصر پیام‌رسانی قیام محرم ۶۱ که با تدابیر امام سجاد(ع) و زینب کبری (س) آغاز شد

شهادت حسین بن علی (ع) به سال ۶۱ قمری، سرفصل جدیدی در احیای اسلام راستین بود و جبهه جدید مبارزه و شهادت را در راستای صیانت از دین و غنی‌سازی فرهنگ اسلام گشود. شرایط و اوضاع جوامع اسلامی و به‌ویژه شیعیان در رویارویی‌های سیاسی و ظلم‌ستیزی، نیازمند پشتوانه‌های اعتقادی بود و قیام حسین(ع) محرک کارآمدی برای آنان به شمار می‌آمد. به همین جهت همواره بر ضرورت و اهمیت بازشناسی عاشورا و روشنگری درباره مفاهیم حرکت آفرین و بیدارساز و نجات‌بخش آن تاکید شده است. این حرکت از زوایای مختلف مورد توجه و اهتمام مسلمانان و به‌ویژه شیعیان بوده است. مظلومیت امام حسین و اهل بیت(ع) و مسائل عاطفی پیرامون آن، جنبه‌های سیاسی و تاریخی و تحلیل علل و عوامل قیام حسینی و نهضت‌های الهام گرفته از آن، و ابعاد فرهنگی و هنری مانند تعزیه‌ها و دسته‌های عزاداری از جمله مواردی است که از دیرباز تاکنون مورد توجه پژوهشگران بوده است.

مقتل‌نویسی تقریباً از همان آغاز شروع شد و بسیاری از بزرگان شیعه و سنی جزئیات واقعه دردناک کربلا را شرح دادند و ماجرای

از سوی دیگر به جهت لزوم مبارزه با تحریف و کژفهمی پیام عاشورا و حرکت در مسیر بازفهمی آن و روشنگری نسل جوان و ارائه بینش و بصیرت به آنان، تعدادی از منابع برتر را انتخاب و گزارمانهایی مفصل از هرکدام تهیه نموده‌اند. در انتخاب این منابع و همچنین منابع بعدی ملاکهایی از قبیل: تحقیقی بودن، اتکا بر منابع دست اول، ابتکاری و تحلیلی بودن و اهلیت و برجستگی مؤلفان موردتوجه قرار گرفته است

- ۴- بررسی تاریخ عاشورا، نوشته دکتر آیتی
  - ۵- حسین وارث آدم، نوشته دکتر شریعتی
  - ۶- حماسه حسینی، اثر شهید مطهری
  - ۷- پس از پنجاه سال پژوهشی تازه پیرامون قیام امام حسین(ع)، نوشته دکتر شهیدی
  - ۸- پیشوای شهیدان، اثر سیدرضا صدر
  - ۹- قیام جاودانه، تالیف محمدرضا حکیمی
  - ۱۰- فرهنگ عاشورا، به کوشش جواد محدثی
  - ۱۱- فرهنگ جامع سخنان امام حسین (ع)
  - ۱۲- مدرسه حسینی، نوشته دلشاد تهرانی
- همه مقالات در ساختاری سه قسمتی عرضه شده‌اند. ابتدا شرح حالی از مؤلف و مسائل پیرامونی کتاب مطرح می‌شود، سپس محتوای کتاب گزارش می‌شود و در انتها نقدها و ملاحظاتی که پیرامون کتاب وجود دارد، عرضه می‌گردد. هدف نویسندگان از تهیه این مقالات، آشنا ساختن نسل جوان و دانشجویان با انواع رویکردها و نگرشها و تحلیل‌های عرفانی، اخلاقی، تربیتی، سیاسی، اجتماعی، تاریخی و فرهنگی و... درباره امام حسین(ع) و قیام عاشورا و معرفی عاشورا پژوهان ممتاز، عنوان شده است.
- دوازده کتاب اول بر اساس تاریخ تالیف تنظیم شده و بقیه آثار، به صورت الفبایی مرتب گشته است. در پایان نیز نمایه مؤلفان و مترجمان این ۵۰۰ کتاب قرار دارد.

نقد و بررسی

در ارزیابی آثار و تالیفات مرجع، مهمترین معیار، نوع طراحی و ساختار کتاب و بهره‌گیری نویسنده از تجربیات پیشینیان و به‌کارگیری قواعد پذیرفته شده در این زمینه است. رشد فزاینده تالیفات دینی در فضای فرهنگی پس از انقلاب، پدیده‌ای مبارک و امیدبخش است، ما متأسفانه انبوه آثار آفت‌زده‌ای که در حوزه دین منتشر می‌شود، ارزش کارهای اصیل را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد و مخاطبان فرهنگی این‌گونه آثار را دچار سردرگمی و ابهام می‌کند. گرچه این اثر را می‌توان از جمله آثار خوب در موضوع خود ارزیابی کرد ولی به هر حال، رعایت استانداردها و قوانین خاص هر رشته، امری است که نمی‌توان به سادگی از آن چشم‌پوشی کرد. از کتابشناسی‌ای که پس از حدود چهل کتابشناسی دیگر درباره امام حسین(ع) انتشار یافته است، انتظار می‌رود با بهره‌گیری از تجربیات پیشینیان، محصولی متفاوت و کاملتر

و با تالیفات و آثار روزافزون و شگفت‌آور اهل قلم و هنر ادامه یافت. این کتابشناسی را تدوین و تنظیم نموده‌اند. از سوی دیگر به جهت لزوم مبارزه با تحریف و کژفهمی پیام عاشورا و حرکت در مسیر بازفهمی آن و روشنگری نسل جوان و ارائه بینش و بصیرت به آنان، تعدادی از منابع برتر را انتخاب و گزارمانهایی مفصل از هرکدام تهیه نموده‌اند. در انتخاب این منابع و همچنین منابع بعدی ملاکهایی از قبیل: تحقیقی بودن، اتکا بر منابع دست اول، ابتکاری و تحلیلی بودن و اهلیت و برجستگی مؤلفان موردتوجه قرار گرفته است. این اثر به مناسبت سال عزت و افتخار حسینی و عمدتاً با توجه به نیاز مخاطبان فارسی‌زبان و جوانان و پژوهشگران دانشجو پدید آمده و در مجموع ۵۰۰ کتاب را معرفی کرده است. به همین جهت فارسی بودن کتابهای معرفی شده، موضوعیت داشته و چنانچه کتابهای خوب عربی دارای ترجمه بوده، ترجمه آنها معرفی شده است.

کتاب از سه قسمت متمایز تشکیل شده است. در قسمت اول که عمده‌ترین بخش کتاب را تشکیل می‌دهد، ۱۲ اثر برجسته در زمینه عاشورا و قیام حسینی معرفی و محتوای آن به صورت گزارمانهایی بلند عرضه می‌گردد. در قسمت دوم، ۳۸ کتاب دیگر که از دیدگاه نویسندگان، درجه دوم بوده است، با چکیده‌هایی حداکثر ۲۰۰ کلمه‌ای معرفی شده‌اند. در این چکیده‌ها اطلاعاتی از قبیل انگیزه نگارش، سرفصلها، چاپها و ترجمه‌ها و شرحها و گاه دیدگاههای خاص مؤلف گزارش می‌شود. این چکیده‌ها از الگوی خاصی پیروی نمی‌کنند و هرچه به نظر چکیده‌نویس مهم آمده بیان شده است.

در پایان ۴۵۰ اثر دیگر فهرست شده است. در این قسمت آثاری که به نظر تهیه‌کنندگان مهمتر آمده با علامت «۷» مشخص می‌شود. اطلاعات کتابشناختی کتابها به دو روش بنیادی و غیربنیادی فراهم آمده است. مقصود از کتابشناسی، ثبت مشخصات کتاب با ملاحظه کتاب و از غیربنیادی، ثبت مشخصات به استناد کتابشناسی‌های دیگر است. به گفته نویسنده از ۱۲ کتابشناسی دیگر درباره امام حسین(ع) بهره‌گیری شده است.

عناوین ۱۲ کتابی که در قسمت اول به صورت مفصل و در ضمن مقاله‌های مستقل مورد بررسی و نقد قرار گرفته عبارت‌اند از:

۱- اللهوف علی قتلی الطفوف اثر سیدبن طاووس

۲- گنجینه الاسرار، اثر عمان سامانی

۳- اسرار حسینی، تالیف ملا حبیب الله کاشانی

و برتر ارائه دهد و کاری تخصصی عرضه نماید، ولی چنین امری در کتاب حاضر مشاهده نمی‌شود. قسمتی از مقدمه کتاب، خود را چنین معرفی می‌نماید: «این کتاب به سهم خود یک کتاب پژوهی و پژوهشنامه نسبتاً جامع موضوعی و فقیایی عاشورا است و به منزله لوح فشرده‌ای است که به تنهایی و به اجمال، به صدها پرسش درباره امام حسین(ع) و قیام و پیام عاشورا، عاشورا پژوهان برجسته و آثار برگزیده، در این باره پاسخ می‌دهد و می‌تواند کلید محققان در پژوهشها و تحلیلهای بعدی در موضوع خود باشد.»

اگر بخواهیم بر اساس خود این معرفی، به ارزیابی کتاب بپردازیم، نمی‌توان نمره خوبی برای آن در نظر گرفت؛ چرا که «پژوهشنامه نسبتاً جامع موضوعی» بر این اثر صدق نمی‌کند و نمی‌توان آن را به منزله «لوح فشرده» به حساب آورد، زیرا همانطور که اشاره خواهیم کرد، این کتاب فاقد ابزارها و کلیدهای دستیابی سریع به اطلاعات است و هیچ‌گونه ساختار موضوعی برای کتاب تعریف نشده است؛ مگر آنکه خلاصه کتاب فرهنگ عاشورا، اثر جواد محدثی که با عنوان فرهنگ حسینی آمده است به حساب پژوهشنامه جامع موضوعی گذاشته شود. همچنین گزینش این دوازده کتاب به عنوان دوازده کتاب برتر در زمینه عاشورا، جای بحث دارد و نمی‌تواند مورد توافق عموم محققان عاشوراپژوه باشد. البته رویکرد این مقاله بیشتر به جنبه‌های اطلاع‌رسانی و مرجع‌نگاری است و از همین زاویه به کتاب می‌نگرد. بنا بر این سخن از ارزش علمی کتابهای معرفی شده و ترتیب آنها را به فرصتی دیگر موکول می‌کنیم.

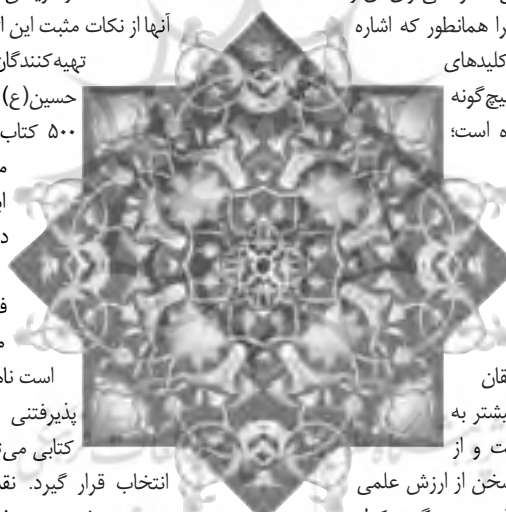
چنانچه قبلاً نیز اشاره شد، آنچه قابل ملاحظه و تامل است، ایرادات شکلی و ساختاری کتاب است که ذیلاً به آنها می‌پردازیم:

۱- همان‌طور که گفته شد، مخاطبان این کتاب، قشر دانشجو و عموم فارسی‌زبان هستند، نه محققان. افزون بر آن، کتاب با هویتی اطلاع‌رسانی به بازار آمده است. به همین جهت طراحی کلیدهای دستیابی به اطلاعات کتاب و وضع موازین و معیارهای سنجیده برای راهیابی بهتر به متن کتاب بسیار مهم است. تهیه گزارانهایی بلند از کتابهای برگزیده که گاه مطالب تکراری در آن دیده می‌شود، نمی‌تواند جمع‌بندی صحیح و سریعی به مخالف القا کند. شایسته بود که در ابتدای کتاب در مقدمه‌ای مستقل، همه گرایشها و رویکردهای مختلف به قیام امام حسین(ع) بیان شود آن‌گاه در توصیف و تحلیل ویژگی هر یک از کتابها، به آن مقاله استناد شود. در این صورت پیام و پیام‌رسانی و رسیدن سریع و صریح به مطلوب میسر می‌شد.

همچنین در دسترس نبودن فهرس متنوع و گویا برای راهیابی به مطالب کتاب، از مشکلات بنیادی کتاب است. کتابشناسیها اغلب جزو آثار مرجعی هستند که تمام ارزش آنها در رهنمون کردن مخاطبان به منابع و اطلاعات موردنظر خلاصه می‌شود. برای این منظور در پایان کتابهای مرجع، فهرستواره‌های فنی و متنوعی تهیه می‌شود تا خواننده با صرف کمترین وقت، به مطلوب خود برسد. بنابراین جای فهرستواره‌های نامها، کتابها، ناشران و موضوعات در پایان کتاب خالی است و از آنجا که این اثر ترکیبی از متن پژوهشی و کتابشناسی است، باید نمایه‌ها از تمام متن تهیه شود، نه فقط از سرفصلها و پدیدآورندگان اصلی.

۲- دقت در گزینش منابع و تحلیل و توصیف برخی از آنها از نکات مثبت این اثر به شمار می‌آید، اما طبق برآورد تهیه‌کنندگان، حدود ۵۰۰۰ منبع درباره امام حسین(ع) و عاشورا وجود دارد و گزینش ۵۰۰ کتاب برتر از ۵۰۰۰ منبع، آن هم با ملاکهایی مانند: تحقیقی و ابتکاری بودن، اتکا بر منابع اصیل داشتن، اثرگذار بودن، پاسخگویی نسبی به نیاز مخاطبان فارسی‌زبان و اهلیت و تخصص مؤلف، کاری است دشوار و راهی است ناهموار و چنین مدعیاتی به سادگی پذیرفتنی نیست. سخن دیگر آن که هر کتابی می‌تواند در زمینه خاص خودش مورد انتخاب قرار گیرد. نقدی که بر روش انتخاب منابع متوجه می‌شود، عدم تفکیک زمینه‌های موضوعی آثار و منابع است. نمی‌توان همه منابع مربوط به امام حسین(ع) را به صورت مخلوط، درون ظرفی قرار داد و با ملاکهای پیش گفته، برخی از آنها را در صف ممتازان نشانند، بلکه ارزیابی آثار و ارزش داوری نسبت به آنها، تنها در ردیفها و رده‌های علمی و موضوعی خاص خودشان تعریف می‌شود. کتابهای تاریخی و مقتلها با معیارهایی ویژه و آثار تحلیلی و سیاسی با موازینی متفاوت، بررسی و گزینش می‌شوند.

۲- گزارانهایی علی‌رغم پیروزی از ساختاری کلی، منظم نیست. در برخی موارد گزیده‌های مفصلی از عین عبارات آورده شده که گاه ملالت‌آور است. نقل قولهای مستقیم در کتابهای مرجع نه تنها مفید نیست، بلکه از ارزش علمی کتاب می‌کاهد. در برخی از گزارشها نقل قولهای مستقیم بیش از حد است و این مسئله، ارزش علمی این کتاب را مورد سؤال قرار می‌دهد. البته قوت برخی مقالات در تحلیل و ارزیابی کتابها و بررسیهای پیرامونی، مورد انکار نیست و تلاشهای فراوان نویسندگان آنها در جامع‌نگری به منابع قابل ستایش است.

۳ - آمار تهیه‌کننده درباره منابع درباره امام حسین (ع) در مقدمه، اغراق آمیز است، ولی خود ایشان ظاهراً به اغراق آمیز بودن این آمار اعتقاد ندارند می‌گوید: «بی‌مبالغه تاکنون میلیونها کتاب و مقاله و شعر و داستان و سخنرانی پیرامون آن شکل گرفته...». توصیه می‌شود، در این زمینه تامل بیشتری صورت پذیرد.

۴ - مستندات مطالب و منابع و مأخذی که در پایان مقالات ارائه شده است، حکایت از بی‌نظمی و بی‌دقتی می‌کند. در برخی مقالات، هیچ منبع و مأخذی بری مطالب ارائه نشده است. در برخی مقالات، آدرس مأخذ در خود متن مقاله قید شده است و در پاره‌ای دیگر، مستندسازی مطالب به صورتی کم‌رنگ ارائه می‌شود. همچنین نحوه استناد به منابع در برخی موارد غیرعلمی است.

به عنوان نمونه در مقاله اول، به منابع دست دوم و سوم استناد شده است. مثلاً گفته‌های شیخ عباس قمی در الکنی واللقاب و یا سخنان سید نعمت‌الله جزایری در زهرالربع را از کتاب آهی سوزان بر مزار شهیدان که ترجمه لهوف سیدین طاووس است، آدرس می‌دهد و گویا از مقدمه مترجم (فهری زنجانی) رونوشت شده است. این دو کتاب نوعاً در کتابخانه‌ها یافت می‌شوند و می‌بایست به خود این منابع استناد می‌شد. این عمل مانند آن است که شخصی آیات و روایات فقهی را از مکاسب و رسائل شیخ مرتضی انصاری آدرس بدهد.

۵ - نگاه غیرتخصصی به مقوله کتابشناسی از جمله مشکلاتی است که بسیاری از افراد و از جمله تهیه‌کنندگان این اثر، با آن مواجه بوده و هستند. متأسفانه با وقت ۲۱۰۰ ساعته‌ای که برای تدوین کتاب صرف شده، از نظر کتابشناسی و اطلاع‌رسانی بسیار ضعیف و غیرروشن عمل شده است. برای نمونه برخی از ضعفهای کار بیان می‌شود.

الف: عناوین ۵۰ کتاب اول که به صورت تفصیلی و توصیفی معرفی شده‌اند، داخل گیومه («») قرار گرفته است. گیومه در کتابشناسی مفهوم خاص خودش را دارد و تنها عناوین مقالات داخل گیومه قرار می‌گیرد.

ب: پس از عناوین کتابها، نام پدیدآورندگان به صورت مقلوب آمده است. مقلوب آوردن نام پدیدآورندگان در صورتی موجه است که سرشناسه واقع شوند و بخوایم براساس آن ترتیب الفبایی ایجاد کنیم، ولی در صورتی که نام پدیدآورندگان، پس از عنوان کتاب بیاید، هیچ لزومی در مقلوب ساختن نام نیست و در عرف کتابشناسی پذیرفته نمی‌باشد. مهمتر از آن ناهماهنگی در این کار است؛ به گونه‌ای که در برخی موارد، نامها به صورت غیرمقلوب آمده است؛ به عنوان مثال رجوع شود به شماره‌های: ۶۷، ۸۳، ۸۷، ۱۱۰، ۱۲۵، ۱۳۵، ۴۹۵.

ج: نامهای مؤلفان و مترجمان بر اساس مستند مشاهیر مستندسازی نشده است. در مستندسازی نامها، القاب و عناوین حذف

می‌شود و فقط نام اصلی و مشهور اشخاص می‌آید که این امر در کتاب و حتی در فهرستواره رعایت نشده است و گاه با القابی مانند شیخ مهدی الهی قمشه‌ای و مانند آن مواجه می‌شویم. در جای صفایی حائری قمی، شیخ عباس آمده (شماره ۱۷۹) و در جای دیگر قمی، عباس ثبت شده است: شماره‌های ۳۲، ۳۵، ۲۸، ۳۱۶ و برفرض که بخوایم القاب مشهوری مانند شیخ را در ثبت‌نامها بیابیم، شایسته است برای بزرگانی مانند: شیخ مرتضی انصاری و شیخ عباس قمی بیابیم، نه برای آیت‌الله عباس صفایی حائری قمی که به شیخ عباس مشهور و معروف نیست.

در مورد لقب سید نیز دو مبنا وجود دارد. عده‌ای ترجیح می‌دهند آن را بیابوند و عده‌ای از آن صرف‌نظر می‌کنند، اما آنچه متفق علیه، می‌نماید، نادرستی تلفیق این دو مبنا است، ولی در این کتاب خواسته یا ناخواسته در برخی موارد لقب سید آمده و در برخی موارد نیامده است. شماره‌های ۳۱، ۱۰۱، ۲۸۵ و موارد فراوان دیگر.

ختم کلام

در پایان، این نکته را یادآور می‌شوم که سیری در سلوک حسینی شباهت زیادی به کتابشناسی تاریخی امام حسین (ع)، اثر محمد اسفندیاری دارد و حتی می‌توان این کتاب را ادامه راه آن دانست. در اینجا قصد انتقاد از افراد نیست ولی حداقل انتظاری که می‌توان داشت، این است که به جا بود تهیه‌کنندگان سیری در سلوک حسینی از اصول فنی و قواعد فهرستنگاری و فهرستواره‌هایی که در پایان کتابشناسی تاریخی امام حسین (ع) تهیه شده است، پیروی می‌کردند و اثری روشمند تهیه می‌نمودند. به هر حال به اعتقاد بنده، اثری که قرار باشد پس از کتاب آقای اسفندیاری و شبیه به آن عرضه شود باید برتر و کاملتر از آن باشد تا بتواند توجیه‌گر وقت و هزینه‌ای که برای آن صرف شده است باشد. با امید آنکه این قبیل نقدها زمینه‌ساز قدمها و گامهایی قویتر در زمینه ایجاد آثار فرهنگی باشد.

پاورقی‌ها:

۱ - از جمله می‌توان به دائرةالمعارف الحسینیة اثر محمدصادق کرباسی؛ فرهنگ عاشورا؛ نوشته جواد محدثی و موسوعه‌الامام الحسین (ع) فی‌الکتاب والسنة و التاريخ، با سرپرستی سیدمحمد طباطبایی نژاد، که در مراحل پایانی قرار دارد، اشاره نمود.

۲ - محمد اسفندیاری، فصلنامه کتابهای اسلامی، سال اول، شماره ۳، ۱۳۷۹؛ همچنین ر. ک: کتابشناسی تاریخی امام حسین (ع)، محمد اسفندیاری، انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.

